

**МАСОВА ЛЮДИНА В ЛІТЕРАТУРНІЙ КРИТИЦІ
ДМИТРА ПИСАРЄВА**

І. Л. Михайлин, *д-р філол. наук, професор*
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи 4, м. Харків, 61022, Україна
E-mail: mykhailyn@ukr.net

Д. Писарев (1840–1848) сприймав художню літературу як шматок дійсності, а сутність літературної критики вбачав у міркуваннях про саме життя. З такого погляду народилася його концепція маси, яка в багатьох елементах випередила книжку Х. Ортеги-і-Гассета «Повстання мас» (1929). За Д. Писаревим, маса інертна, приймає дійсність такою, якою вона є, і не замислюється про її покращання. Маса ніколи не користувалася своїм розумом для розв'язання якихось проблем. За неї думають і діють інші – елітарна меншість. Проте маса здавалася Д. Писареву тимчасовим явищем; її джерела він убачав у майновій нерівності. А відтак, досить нагодувати голодних і одягнути роздягнутих, дати усім людям гарну освіту – і з масовою людиною буде покінчено. Суспільство перейде до управління за допомогою самоврядування, у якому провідну роль відіграватимуть журналістика та громадська думка.

Ключові слова: *Д. Писарев, масова людина, повстання мас, освіта, журналістика, громадська думка.*

Актуальність теми. Літературна критика Д. Писарева більше нагадує публіцистику, створену на підставі розгляду літературних творів і насичену багатьма суспільно-політичними та філософськими ідеями. Одним з провідних мотивів для Д. Писарева стала тема маси, яку він послідовно розробляв у своїй літературній критиці.

Проте в попередні епохи, зокрема в радянський час, цієї теми не існувало ні в працях про критику, ні про естетику, ні про філософію Д. Писарева, бо вона не була очевидною, більше того: була не на часі. Ця тема взагалі не фігурувала в російській та українській суспільно-політичній думці. Але буквально в останні десятиріччя цікавість до неї прокинулася, стимульована усвідомлення журналістики як масової інформації та комунікації, впливом журналістики на формування масового суспільства, яке неможливе без масової людини. **Актуальність** розвідки полягає в тому, що тема маси в літературній критиці Д. Писарева, за нашими спостереженнями, розглядається вперше.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історіографії Д. Писарева наявність у його творчості теми масової людини не відображена. Дослідників переважно цікавить естетична платформа критика, революційно-демократичний зміст його творчості, репрезентація в ній нігілізму, лідером якого вважався Д. Писарев [1; 2; 4; 8; 11]. В історіографії щедро репрезентовані документально-художні твори про Д. Писарева [3; 9; 10]. Звичайно, прохідним місцем у викладі світогляду Д. Писарева стало наголошення на його співчутті народним масам. Але то вже була мало не ритуальна фігура в риториці радянського часу. Мало що до цієї теми додали й новітні дослідження [5; 6; 12].

Мета статті – розглянути репрезентацію теми маси в літературній критиці Д. Писарева за допомогою виконання таких завдань:

- розглянути погляди Д. Писарева на літературну критику;
- у порівнянні з вченням Х. Ортеги-і-Гассета викласти основні погляди на масу російського критика;
- показати особливості розуміння Д. Писаревим маси як явища тимчасового;
- висвітлити інструмент подолання маси за допомогою освіти як шкільництва;

© Михайлин І. Л., 2017

– зупинитися на рівні самоосвіти та показати участь у ній журналістики.

Метод – цілісний розгляд літературної критики Д. Писарева з виокремленням у ній висловлювань про масу; створення загальної концепції маси й масової людини, накреслення шляхів її подолання. Найважливіший метод – наукова рецепція зібраного матеріалу.

Об'єкт дослідження– літературна критика Д. Писарева.

Предмет дослідження– погляди Д. Писарева на масу.

Виклад основного матеріалу

1. Літературна критика в розумінні Д. Писарева

Саму літературну критику Д. Писарев розумів своєрідно. Літературний твір він сприймав як аналог дійсності; і лише в цьому сенсі той становив для нього цінність. Він аналізував літературний твір неначе шматок дійсності, майстерно відтворений письменником. Майстерність може бути вищою чи нижчою, але критерій майстерності – це правильність і повнота відтворення життя. Літературний герой цікавив Д. Писарева як життєвий тип, справжня, реальна людина, виведена автором у своєму творі.

Таким чином, художня література надавала літературному критикові лише зручний матеріал для власних концептуальних побудов. Якби її не існувало, критикові довелося б самому спершу створювати сюжети, картини дійсності, образи героїв, а потім уже братися за висловлення своєї концепції наведеного матеріалу. Художня література позбавляла його такого проміжного завдання. Вона подавала життєвий матеріал. Критикові залишалося лише взяти його в готовому вигляді й побудувати на його підставі свою концепцію.

У пізній період своєї творчості Д. Писарев написав велику статтю «Боротьба за життя» (1867) про роман Ф. Достоевського «Злочин і кара». Тут він докладно описав свій критичний метод:

«Я звертаю увагу лише на ті явища суспільного життя, які зображені в його романі; якщо ці явища підмічені вірно, якщо сирі факти, які складають основну тканину роману цілком правдоподібні, якщо в романі немає ні наклепів на життя, ні фальшивої і нудотної підмальованості, ні внутрішніх невідповідностей; одним словом, якщо в романі діють і страждають, борються й помиляються, люблять і ненавидять живі люди, які носять на собі печать існуючих суспільних умов, – то я ставлюся до роману так, як я поставився б до достовірного викладу подій, які відбулися насправді; і вглядаюся й вдумуюся в ці події, прагну зрозуміти, яким чином вони впливають одна з іншої, прагну пояснити собі, наскільки вони перебувають у залежності від загальних умов життя, і при цьому залишаю цілком осторонь особистий погляд оповідача, який може передавати факти надзвичайно вірно й докладно, і пояснювати їх у вищій мірі незадовільно» [7, т. 4, с. 316. За браком українського видання творів Д. Писарева усі цитати подано в моїх перекладах. – І. М.]

З цього висловлювання Д. Писарева випливають три висновки:

1. Художній твір сприймається як дзеркало реальної дійсності; чим більше правдивих деталей життя відіб'є це дзеркало, тим досконаліший і довершеніший твір отримуємо в підсумку. Питання про художню вартість створених митцем картини дійсності в цій концепції не ставиться.

2. Авторська свідомість у критичній інтерпретації цілком ігнорується. Питання про те, що хотів сказати читачам письменник своїм твором, не ставиться. Критика це не цікавить. Його цікавить тільки власна концепція матеріалу. Її він оголошує правдивою та єдино правильною, підкреслюючи при цьому, що автор (письменник) може подати достовірну (правильну) картину дійсності, але пояснити її у вищій мірі незадовільно. Критерієм правильності чи незадовільності є позиція літературного критика. Він є паном, господарем інтерпретації художнього твору, а сам письменник тут ні до чого.

3. Концепція людини в літературній критиці Д. Писарева збудована на крайніх механічних засадах. Людина сприймається як результат дії на неї «існуючих суспільних умов»; вона не може вирватися за їх межі, а відтак не є самостійним і незалежним актором в театрі життя. Можливо, про цю особливість поглядів Д. Писарева на людину краще засвідчить інше висловлювання з цієї ж статті: «Поставте на місце Розкольниковою яку-небудь іншу людину звичайних розмірів, яка розвинулася інакше і дивиться на речі іншими очима, і ви побачите, що вийде той же самий результат» [7, т. 4, с. 334].

У такій концепції людини слідом за автором, скасованим волею критика, знищується й людська індивідуальність, духовна виправданість людського існування. Вони стають неістотними. Зате на рівень культу підноситься позиція літературного критика, яка наділяється правами єдино правильної концепції життя. Образи Базарова, Рахметова, Розкольниковою та інших героїв розглядаються в статтях Д. Писарева як образи реальних осіб, документально відображені авторами. Розмови про такі образи – це обговорення вчинків і поведінки, думок і висловлювань нібито реально існуючих людей.

Отже, вся літературна критика Д. Писарева – це насправді бесіда не про художню літературу, а про відображене в ній життя, яке сприймається як реальна дійсність. Виникнення теми масової людини в літературній критиці Д. Писарева виглядає з цього погляду цілком вмотивованим. Здивування викликає інше: російська дійсність середини XIX століття не давала ніяких іманентних підстав для появи цієї теми.

2. Дмитро Писарев як попередник Хосе Ортеги-і-Гассета

Сьогодні поняття масової людини й масового суспільства (і масової інформації, яка їх обслуговує) – прохідні теми сучасної публіцистики та науки про соціальну комунікацію. Батьком цієї теми в світовій гуманітарній думці вважається іспанській філософ Х. Ортега-і-Гассет (1883–1955), який всебічно розкрив її в книзі «Повстання мас» (1929).

У вигляді дуже короткого резюме концепція Х. Ортеги-і-Гассета виглядає так. Маса стали наслідком кількісного зростання народонаселення Європи, продемонструвавши неухильну дію діалектичного закону переходу кількості в якість. Велику роль у постанні мас філософ відвів журналістиці, яка саме на той час (кінець XIX – початок XX ст.) перетворилася на масову інформацію. Він розрізнув технологічні та суспільно-політичні чинники у процесі виникнення маси. У першому випадку важливу роль відіграють збільшення рівня комфорту, забезпечення речами та продуктами харчування, які стали наслідком індустріальної революції. У другому випадку – завоювання ліберальної демократії, яка піднесла ідею рівності громадян.

Масовій людині протистоїть людина аристократична, елітарна; проте в Х. Ортеги-і-Гассета ці поняття позбавлені класового змісту, а розглядаються в площині загальнолюдських чинників і характеристик. Масова людина позбавлена вітальності, внутрішньої енергетики; вона цілком задоволена сущим, навіть не замислюється, звідки взялися блага цивілізації, але впевнено користується ними; вона цілком задоволена собою й не мріє про якісь реформи й трансформації. На інтелектуальному рівні маса не здатна до вироблення власних ідей, а лише користується вже готовими формулами; їй бракує здатності мислення. Якщо ж узяти площину моралі, то масова людина просто обходиться без неї; її інтереси не підносяться над рівень шлунку, ситості, власної кишені; інтереси народу, суспільства, держави – то не її терен; їй чуже поняття обов'язку, честі, відповідальності.

Стурбованість Х. Ортеги-і-Гассета викликало не саме існування мас, а їх повстання. Завдяки загальному виборчому праву, яке для неї виборола еліта, масова людина прийшла до влади. На місце керівників держав вона стала обирати не людину шляхетну, а представника мас. За Х. Ортегою, суспільство рушило до деградації.

Таку концепцію він сформулював у 1929 році.

А от що писав Д. Писарев у статті «Базаров», що опублікована вперше в 1862 році. Як зрозуміло із заголовка статті він аналізує в ній образ головного героя роману Івана Тургенєва «Батьки і діти». Природним чином вважає його «новою людиною», суспільним лідером. Герой репрезентує ту частину суспільства, яка не задоволена дійсним станом речей і прагне змінити суспільне життя на краще. За такими людьми майбутнє, їх інтереси співпадають із інтересами суспільства, для якого вони й працюють невтомно. У цьому місці, щоб протиставити Базарова решті суспільства Д. Писарев і вдався до характеристики маси.

Так, відзначив критик, реформатори завжди складали в суспільстві нечисленну меншість. Більшість становили маси. «Маса в усі часи жила розкошуючи і, за властивою їй невибагливістю, задовольнялася тим, що було наявне» [7, т. 2, с. 15]. Лише яке-небудь стихійне або суспільне лихо може вивести масу з рівноваги й порушити «сонливо-безтурботне її животіння» [7, т. 2, с. 15]. Маса складається з тих сотень тисяч неподільних, які ніколи не користувалися своїм розумом як знаряддям самостійного мислення, живе собі з дня на день, залагоджує усякі там свої оборудки, отримує посади, грає в карти, щось почитує, стежить за модою в ідеях та одязі, іде черепашою ходою вперед за силою інерції, ніколи не ставлячи собі «великих», багатооб'ємних питань, не переймається осмисленням життя, не переживаючи сумнівів, ні роздратування, ні нудьги. Ця маса не робить ні відкриттів, ні злочинів, за неї думають і страждають інші люди, чужі їй, але які працюють для збільшення зручностей її життя. Ця маса – шлунок людства. Вона живе на всьому готовому, не питаючи, звідки воно взялося, не вносячи ні шеляга в скарбницю людської думки.

Люди маси в Росії вчаться, служать, розважаються, женяться, плодять дітей, вони цілком задоволені своїм життям, собою, середовищем і не бажають ніяких удосконалень, не передбачають можливості ніяких інших шляхів і напрямків. Вони тримаються порядку за інерцією, а не за вибором. Змініть порядок, і вони тут же пристосуються до нього. Сьогодні маса їздить по гидких путівцях і мириться з цим, а завтра пересяде в залізничні вагони й буде милуватися швидкістю руху й зручністю подорожі.

Ця інерція, здатність на все погоджуватися й з усім уживатися складає, можливо, дорогоцінне надбання людства. Убожество думки врівноважується скромністю вимог. Людина, у якої не вистачає розуму на те, щоб покращити своє становище, може називатися щасливою тільки в тому випадку, коли не розуміє й не відчуває жахливого свого становища. Життя людини обмеженої протікає рівніше, ніж людини розумної. Розумні люди не миряться з тими неподобствами, до яких залюбки звикає маса.

Після характеристики людини маси Д. Писарев відзначив: «Отже, мої висновки. Людина маси живе за встановленою нормою, яка дістається їй на долю не за вільним вибором, а тому, що вона народилася у відомий час, у відомому місці або селі. Вона вся облутана різними стосунками: родинними, службовими, побутовими, суспільними; думка її скована прийнятими забобонами; сама вона не любить ні цих стосунків, ні цих забобонів, але вони здаються їй неперехідною межею, і вона живе й помирає, не виявивши своєї особистої волі і часто навіть не запідозривши в собі її існування» [7, т. 2, с. 20].

Далі Д. Писарев запропонував типологію людини розумної, яка підноситься за рівнем розуму над масою. До *першого* типу належать люди, які не отримали належної освіти. Їхня невдоволеність безбарвним життям маси не знаходить вияву, лишається на рівні інстинктивного відторгнення, вони лишаються в порожньому просторі, який нічим не можуть заповнити. До *другого* типу належать люди розумні, але нерішучі; вони весь час оглядаються навколо, зважують, чи піде на ними суспільство; вони мають ідеал, але не вміють знайти до нього шлях. Їхні мрії лишаються на словах; у них світ думки відділений від світу життя. *Третій* тип

складають люди, які йдуть далі – вони усвідомлюють свою неподібність до маси і сміливо відокремлюються від неї вчинками, звичками, способом життя. Їм байдуже, чи піде за ними суспільство, Вони самодостатні, наповнені своїм внутрішнім життям. «Тут особистість досягає цілковитого самозвільнення, цілковитої особистості й самостійності» [7, т. 2, с. 21].

Що впливає з наведених нами розгорнутих висловлювань Д. Писарева? Він не торкнувся виразно лише одного параметра характеристики маси, яку дав Х. Ортега-і-Гассет, а саме: її стосунку до моралі. Інші ж дві характеристики: інертність і брак розумової діяльності – описані досить виразно.

Цілком однозначно необхідно відзначити: для Д. Писарева маса – це не лише трудовий народ. Доо народу застосувати це поняття він навіть не наважився. Поняття маси вживається тут для характеристики того суспільства (чи, можливо, товариства), яке він бачив навколо себе в Петербурзі. А це різночинці, освічена частина суспільства, переважно вихідці з дворянства й духовенства. Поява концепції маси в статті Д. Писарева в 1862 році необхідно вважати інтелектуальною сенсацією. По суті, за відсутності маси критик дав їй досить глибоку характеристику. Наступні його статті засвідчили, що це був не випадковий мотив у його творчості, на який він наштовхнувся зненацька й ніколи більше до нього не повертався. Навпаки, він зачіпає його в багатьох статтях, перетворивши мало не на свою улюблену тему. І це зрозуміло: без розв'язання проблеми маси розраховувати на зміни суспільного ладу чи трансформацію суспільного життя в Росії було неможливо.

3. «Вам потрібний будівельний ліс, а у вас під руками міра жолудів»

Безглуздо очікувати, щоб концепції масової людини в Х. Ортеги-і-Гассета і Д. Писарева цілком співпадали. Так ніколи не буває на ринку ідей, духовних цінностей. Далі починаються істотні відмінності. Для Ортеги повстання й панування маси тотожне суспільній катастрофі. Він цю катастрофу бачить, вона вже настала. Але він не бачить шляхів її подолання. Він не знає, як боротися з масою, і зображає справу так, нібито маса прийшла назавжди, її домінування – це новий стан суспільства. І тут нічим не зарадиш.

Д. Писарев, навпаки, вважає масу тимчасовим явищем, результатом дії на людину згубних суспільних умов. У переважній більшості висловлювань критик говорить про те, що масою стають зазвичай «голодні й роздягнуті люди» [7, т. 3, с. 105]. Ми вихопили наразі це висловлювання із статті «Реалісти» (1864), але образ голодних і роздягнутих людей – знаковий, типовий, семантичний для всієї творчості цього автора. Він багато разів використовував його й в інших статтях і картинах.

У статті «Нариси з історії праці» (1863) Д. Писарев відзначив:

«Спостерігати й осмислювати свою працю можуть тільки небагато які одиниці; ці одиниці обдаровані сильним розумом, але їх так мало не від того, що на відому смугу землі відпускається така кількість розуму, а від того, що кількість, яка відпускається, витрачається найбільш неощадливо. Розумні й корисні люди становлять рідкісні винятки, тоді як вони повинні були б становити правило.

Я не маю наміру віднімати у великих геніїв жодного вершка їх росту, але з повним переконанням висловлюю ту думку, що вони стоять так незмірно високо над загальним рівнем людства тільки тому, що несприятливі обставини довели цей загальний рівень до неприродно низького ступеня» [7, т. 2, с. 241).

Таким чином, для Х. Ортеги-і-Гассета поява маси має загальнолюдські підстави; для Д. Писарева – соціальні, класові. Її причина в майновій нерівності людей, в експлуатації праці, у бідності переважної більшості народонаселення. Працю він вважав єдиним джерелом примноження суспільного продукту.

Чому ми все-таки відзначили: «в переважній більшості висловлювань»? Тому що Д. Писарев так остаточно й не визначився в цьому питанні. Скажемо більше: схоже на те, що розчарування в можливості подолати масу наростало в свідомості

Д. Писарева під кінець його короткого життя. В одній із останніх своїх статей «Наші усипителі» (1867) в нього вирвалося: «Маса бідна й позбавлена розумової діяльності» [7, т. 4, с. 250]. Це афористичне й категоричне твердження виключає сумніви в тому, що масу можна подолати. Але в попередній творчості Д. Писарев розбудував теорію подолання маси.

Ця теорія прив'язана до умов російського життя. Зрештою, було б дивним, якби Д. Писарев писав про щось інше. Його літературна критика, як би він своєрідно не розумів її завдання, народжувалася в умовах російської дійсності й служила меті її трансформації. Логічно припустити, що саме російське життя й дало Д. Писареву підстави стверджувати про тимчасовий характер маси як суспільного явища. Росія була країною суцільної неписьменності, темряви, рабства. Критик болісно розумів її відсталість від європейської цивілізації. У статті «Бідна російська думка» (1862) він писав:

«Ми не думаємо, щоб мислячий громадянин Росії міг дивитися на минуле своєї батьківщини без гіркоти і без відрази; нам ні на що озиратися, нам в минулому пишатися нічим; ми молоді як народ, і якщо щастя дасться нам в руки, так не інакше як у майбутньому, попереду, в невідомій, заманливій, голубій далечині» [7, т. 2, с. 66].

Через два роки у статті «Реалісти» (1864) критик з невимовним сумом описав становище праці в Росії:

«Займатися з любов'ю матеріальною працею – це зараз майже немислимо, а в Росії, за наших допотопних прийомів і знарядь роботи, ще більш немислимо, ніж у всякому іншому цивілізованому суспільстві. Таким чином, найбільш реальна праця, яка приносить найбільш відчутну й незаперечну користь, залишається поза зоною реалізму, поза зоною практичного розуму, у тих підвалах суспільного розуму, куди не проходить жодний промінь людської думки. Що ж нам робити з цими підвалами? Поки доводиться дати їм спокій і звернутися до явищ розумової праці, яка тільки в тому випадку може вважатися дозволеною й корисною, коли прямо або опосередковано схиляється до створення нових світів із первісного туману, який наповнює брудні підвали» [7, т. 3, с. 68].

Сучасний стан Росії Д. Писарев висловив у вбивчому образі: «Вам потрібний будівельний ліс, а у вас під руками міра жолудів» [7, т. 3, с. 69]. Логіка Д. Писарева: вам потрібно збудувати корабель, а у вас немає на це дерева (строевого леса), є лише жолуді, які ще слід посадити й старанно доглядати їх, аж поки з них не виростуть потрібної товщини дуби, які можуть піти на будівельний ліс. Жолудів у вас не віз, не скриня, а всього-на-всього міра; тобто, їх дуже мало, щоб вистачило на корабель після першого засіву. Можливо, таких засівів доведеться робити кілька, щоб отримати потрібну кількість деревини. Але все одно сіяти слід, «тому що бездіяльність і безглузда метушня впливають на людину в найбільш ганебний спосіб» [7, т. 3, с. 69]. Отже, за Д. Писаревим, необхідно діяти за будь-яких обставин, іти вперед, незважаючи на вирви на дорозі. Тим паче, що поле для діяльності він уявляв собі більш ніж виразно.

Що це за поле? Для нього воно вкладалося в один концепт – освіта.

Д. Писарев вважав, що немає такого стану в дійсності, у якому не можна використати освіту для вдосконалення суспільства, його моральності, звичаїв. Це ресурс, який завжди доступний і ефективний. Сама освіта розумілася критиком широко – це будь-що, що приводить людину до розширення її знань про світ і суспільство. В російській мові для цього використано два слова «образование» і «просвещение». Перше вживається для видової характеристики. Друге позначає один з напрямків першого.

Освіта як «просвещение», тобто **шкільництво** (включно з вищою школою – університетами), не викликає особливого ентузіазму в критика. З дуже простої причини: в Росії освіта має переважно державний характер, вона не є предметом приватної ініціативи, поставлена під контроль держави на рівні змісту освіти й на

рівні наглядю за поведінкою й способом мислення учнів. Тому міркування Д. Писарева на тему освіти обмежені. Найбільш цікавими тут є дві ідеї.

Ідея перша. Д. Писарев спостеріг, що найбільш активних представників «голодних і роздягнутих» в Росії постачає бурса. Бурса – це початкова духовна школа, на відміну від середньої – духовної семінарії й вищої – духовної академії. Разом з тим це найбільш масовий тип навчального закладу. Він охоплює найбільшу кількість учнів. У статті «Наші усипителі» (1867) Д. Писарев відзначив: у Росії бурса стала розплідником вільнодумства; і далі: «саме в цих закладах крайня бідність зустрічається з розумовою діяльністю. Бурсаки дуже бідні, бідніші за всіх інших учнів з юнаків, які навчаються в Росії, і при цьому вони, однак же, мають можливість і бажання читати поважні книжки. Цього цілком досить, щоб підготувати найбільш повне торжество заперечних ідей у всіх духовних училищах. Справа в тому, що заперечним ідеям, і тільки їм одним, безроздільно належить майбутнє» [7, т. 4, с. 250].

Відтак, бурса зображена як реальний спосіб подолання такого тимчасового явища, як масова людина. Бурса збирає учнів з верств «голодних і роздягнутих» і прищеплює їм смак до читання, потяг до розумового зростання. Прийшовши в бурсу представниками масової людини, вони мають усі можливості залишити її бунтарями, носіями заперечних ідей, поповнити ряди базарових і рахметових.

Ідея друга. Д. Писарев спостеріг, що ідеї поширюються не прямим шляхом, а через низку опосередкувань. Трудящі верстви не здатні безпосередньо сприймати високі ідеї сучасної філософії, політекономії та й природничих наук. Їм потрібний посередник, який розтлумачить їм ці високі ідеї, просто й доступно викладе зміст складних учень. Цим посередником повинні бути освічені верстви суспільства.

У статті «Реалісти» Д. Писарев закликав:

«Треба збільшити число мислячих людей у тих класах суспільства, які називаються освіченими. У цьому все завдання. У цьому альфа й омега суспільного прогресу. Якщо ви хочете просвітити народ, підвищуйте рівень освіченості в цивілізованому суспільстві» [7, т. 3, с. 123].

Д. Писарев гіперболізував можливості освіти. Він і тут мислив механічно, вважав, що кількість вкладеної праці обов'язково дасть пропорційні результати. Варто просвітити експлуататора, і він зміниться, припинить визискувати робітників, стане їхнім покровителем. Сьогодні не можна без здивування читати таке, наприклад, наївне висловлювання критика: «Дайте капіталісту повну, міцну, чисто людську освіту – і той же самий капіталіст зробиться – не благодійним філантропом, а мислячим і дбайливим керівником народної праці, тобто такою людиною, яка в сто разів корисніша всякого філантропа» [7, т. 3, с. 125]. І трохи далі хід думок такий: людина будь-якого походження відчує насолоду від розумової праці, «зрозуміє, що бути чудовим громадським діячем приємніше, ніж добувати з свого капіталу які б то не було жидівські відсотки» [7, т. 3, с. 126].

Перед освітою Д. Писарев бачить (ставить) два завдання: 1) розбудити громадську думку (про що скажемо далі окремо) і 2) сформувати мислячих керівників народної праці. Виконання цих завдань означатиме «відкрити трудящій більшості шлях до широкого й плідного розумового розвитку. А щоб виконати ці два завдання, (...) треба діяти виключно на освічені класи» [7, т. 3, с. 126]. І на завершення цієї думки – афоризм: «Доля народу вирішується не в народних школах, а в університетах» [7, т. 3, с. 126].

Університети зобов'язані дати тих посередників між масою і вищими ідеями й здобутками цивілізації, які повинні опанувати маси для того, щоб власне перестати бути ними, а перетворитися на свідомих, активних працівників людства.

Разом з тим Д. Писарев не втримався, щоб не висловити свій погляд на вищу освіту, виходячи з досвіду студента Санкт-Петербурзького університету: «Хто дорожить життям думки, той знає дуже добре, що справжня освіта є лише самоосвіта і що вона починається тільки з тієї хвилини, коли людина, попрощавшись назавжди із

своїми школами, робитися повним господарем свого часу й своїх занять» [7, т. 3, с. 127].

Таким чином Д. Писарев завершив розгляд першого значення категорії освіти і перейшов до другого. У його інтерпретації критик виходить із того ж свого базового уявлення, відповідно для якого маса – явище тимчасове, досить попрацювати належним чином у потрібному напрямку і її вдасться ліквідувати.

Другий напрямок освіти пов'язаний з останнім доповненням ідеї шкільництва: справжня освіта – то самоосвіта. На цьому напрямку визначальну роль мають відіграти книжки й часописи.

4. Журналістика, белетристика і громадська думка

Розглядаючи питання самоосвіти, Д. Писарев побачив у ньому три проблеми, згруповані навколо трьох концептуальних явищ, які ми винесли в заголовок цього параграфа.

Отже, **перше з них – журналістика.**

Якщо в шкільній освіті домінує держава, то галузь книговидання й журналістики – то справа приватної ініціативи. Справжній талант не підкоряється політичній владі. Творчість не може відбуватися під поліційним наглядом. Творчість – це галузь свободи й поза нею існувати не може, тому Д. Писарев у статті «Реалісти» підносить значення журналістики.

З усіх галузей знання, стверджує він, – *«досі наше суспільство створило своїми власними силами тільки одну журналістику, яка справді виникла, розвинулась і тримається незалежно від усяких сторонніх впливів. І справді журналістика в особі своїх обдарованих представників завжди служила найбільш сумлінним чином розумовим потребам суспільства. Така попередня діяльність цілком необхідна»* [7, т. 3, с. 79].

Мета журналістики – розвиток освіченої верстви, надання вже освіченим людям нових знань для їхньої самоосвіти й самовдосконалення. При чому для Д. Писарева розвиток освіченої верстви – не кінцева, самодостатня мета. Справжня мета – це визволення «голодних і роздягнутих». Тому він далі так розвиває свою думку: освічені верстви, набуваючи запас свіжої енергії та нових розумових сил, відправляють цей запас «униз за течією, у те живе море, у яке рано чи пізно вливаються, подібно скромним струмкам чи бурхливими потокам або величавим рікам, усі наші думки, вся наша праця і стремління» [7, т. 3, с. 98].

Відтак, кінцевою метою діяльності освіченої верстви Д. Писарев оголосив все-таки ліквідацію маси, визволення народу. Хоч як далеко перебуває він, народ, від благ цивілізації і від культурних надбань людства, але рухатися все одно потрібно, потрібно саджати «міру жолудів», сподіваючись хоча б у далекому майбутньому отримати «будівельний ліс».

Проблема друга – белетристика.

У системі знань Д. Писарев віддавав перевагу науці як прямому носієві думки, передових ідей. Але з поширенням ідей і думок виникали труднощі. Переважна більшість навіть освічених верств не були спроможні засвоїти їх безпосередньо. Вихід з цієї ситуації Д. Писарев бачив у розповсюдженні художньої літератури, яка й живить суспільство цими ідеями, приваблює до них суспільство, надає їм цікавості.

Розгорнувши дискусію про те, чи потрібна література й чи не достатньо самої науки, Д. Писарев завершив її такими міркуваннями:

«Ми твердо переконані в тому, що кожній людині, яка бажає зробитися корисним працівником думки, необхідна широка й усебічна освіта, у якій Гейне, Гете, Шекспір повинні зайняти своє місце поряд з Лібихом, Дарвіном і Ляйєлем. – Ніщо так сильно не розширює весь обрій наших понять про природу і про людське життя, як близьке знайомство з найвидатнішими умами людства, до якої б окремої галузі знання або творчості не належала діяльність цих першокласних представників нашої породи» [7, т. 3, с. 105].

Думка про використання літератури для поширення думок та ідей бентежила Д. Писарева й далі. Він час від часу повертався до неї. Найгрунтовніше - у статті «Освічена юрба» (1867), де відзначив, що белетристика (так він назвав художню літературу) знаходить собі найбільше число читачів у такому суспільстві, у якому низький рівень знання й розумового розвитку. За Д. Писаревим, Росія відповідала цим характеристикам. Про неї він і писав у цій статті. У нас, відзначив він, існує великий розрив між тими читачами, які читають наукові твори, і тими, які читають белетристику.

«Сама белетристика і з нею разом її нерозлучна супутниця, літературна критика, можуть пускати в обіг такі ідеї, які для користі й успішного розвитку нації повинні ставати спільним надбанням усієї людської маси. Тільки белетристика й літературна критика можуть вказувати суспільству на ті багаточисельні пробіли, які кидаються в очі кожному мислячому спостерігачеві в так званій загальній освіті. Заповнювати ці пробіли – справа суворої науки. Але спрямувати увагу суспільства на ті пункти, де необхідні знання й де їх бракує, – це може робити тільки найбільш розповсюджена й загальнодоступна галузь літератури» [7, т. 4, с. 279].

У цьому висловлюванні прикметним є те, що поруч з художньою літературою в справі піднесення рівня знань у суспільстві поставлена й літературна критика. Вона займає проміжне становище між літературою й наукою, формулюючи для пересічного читача провідні ідеї епохи, репрезентовані в белетристиці.

Проблема третя – громадська думка.

Книжки й часописи здійснюють велику справу – формують громадську думку, яка стала потужною суспільною силою сучасності. У розвитку цілісного вчення про громадську думку Д. Писарев – так само попередник Х. Ортеги-і-Гассета. Іспанський філософ не втомлювався підкреслювати, що питання влади – це питання громадської думки. У владі можна тільки сидіти, на багнетах сидіти неможливо. Ніхто в світі не правив інакше, ніж спираючись на громадську думку.

За Д. Писаревим, громадська думка належить масі, виражає погляди масової більшості, але створює її для неї еліта, шляхетна меншість. За спостереженнями критика, громадська думка як явище суспільного життя народилася на межі XVII і XVIII століть. Її родоначальник - Вольтер. Він перетворив літературу на впливову силу, з якою мусили рахуватися володарі. Особі цього французького письменника Д. Писарев приділив значну увагу:

«Щоб скласти собі поняття про величезні заслуги Вольтера, – відзначив він у статті «Популяризатори заперечних доктрин» (1866), – потрібно судити його не як мислителя, а як практичного діяча, як найбільш спритного з усіх публіцистів і агітаторів, які існували досі. Вольтер особливо великий не тими ідеями, які розвивав у своїх книжках і брошурах, а тим враженням, яке він справляв на своїх сучасників цими книжками й брошурами. Силою цього враження Вольтер зробив Європі такий подарунок, ціна якого зростає досі й буде збільшуватися постійно з кожним століттям. Вольтер подарував Європі громадську думку. Він цілою низкою найбільш наочних прикладів показав європейським суспільствам, що їх доля перебуває в їхніх власних руках і що їм варто тільки розмірковувати, бажати й наполягати для того, щоб керувати за своїм розсудом усім ходом історичних подій, значних і дрібних, зовнішніх і внутрішніх. Вольтер відкрив європейським спільнотам таємницю їх власної могутності» [7, т. 4, с. 165].

Поява й посилення впливу журналістики створило цілком нову ситуацію. У XVIII столітті читання вже стало пекучою потребою для тих класів суспільства, які визначали долі народів. Книжки, журнали й газети утворили між тисячами й десятками тисяч індивідуальних умів такий тісний і міцний зв'язок, який до того часу був неможливий і немислимий. Д. Писарев навів красномовне свідчення члена англійського парламенту Данверза, яке варто тут повторити:

«Я думаю, – говорив політик, – Великобританією керує влада, про верховну перевагу якої досі не було чути ні в який вік, ні в якій країні. Влада ця не полягає в необмеженій волі одного державця, ні в силі війська, ні у впливі духовенства, – це й не влада спідниць; це влада преси. Матеріали, якими наповнюються наші щоденні газети, читаються з більшою повагою, ніж акти парламенту; а думка кожного з цих писак має в очах юрби більше значення, ніж думка кращих політичних людей королівства» [7, т. 4, с. 151].

Д. Писарев відзначив, що ці слова пролунали в 1738 році, а Г. Т. Бокль вважав, що це найбільш рання вказівка на виниклу владу преси, яка вперше у всесвітній історії зробилася виразницею громадської думки. А що таке громада? – запитує Д. Писарев і відповідає: – «Ви, я, наші брати й сестри, дядьки й тітки, батьки й матері, родичі й знайомі, родичі родичів і знайомі знайомих і так далі – от вам і громада. Кожний з нас нарізно слабше за першого зустрічного полісмена. Але всі разом ми непереможні й невідпорні» [7, т. 4, с. 167].

Так Д. Писарев формував у російського читача розуміння величезної ваги в суспільному житті громадської думки. Знову ж таки – всупереч реаліям російської дійсності, де відточувалися механізми придушення громадської думки. Російська державам була зацікавлена в тому, щоб її в Росії зовсім не було.

5. Замість висновків, або «Можливо, світле майбутнє зовсім не так незмірно далеко...»

Таким чином, другий напрямок освіти в Д. Писарева, репрезентований самоосвітою, забезпечується книжками й часописами. Вони не тільки створюються межах приватної ініціативи, але й споживаються так само в межах і з доброї волі кожної людини. За Д. Писаревим, це найпростіший шлях подолати бар'єр масової людини і увійти в число еліти, розвинути свій розум для сприйняття світових ідей. За Д. Писаревим, цей урок можливий для кожної людини, без будь-яких винятків і обмежень. Зазначимо принагідно, що Х. Ортега-і-Гассет живе вже в ту епоху, коли стало зрозуміло, що за допомогою (навіть запровадження загальної) освіти подолати масову людину не вдалося. Звідси його песимізм.

Д. Писарев же утворив для себе зручну й заспокійливу картину: масова людина – явище тимчасове в історії людства, причини масової людини – в соціальному становищі більшості народонаселення; нагодувавши голодних і одягнувши роздягнутих можна легко усунути з суспільної ієрархії й масову людину. Метод її усунення – освіта, яка складається з двох рівнів: шкільництва й наступної самоосвіти. У самоосвіті величезну роль відіграють книжки й часописи. Особливо, в останній історичний період, піднеслася роль журналістики, яка перебрала на себе місію творця й репрезентанта громадської думки, громадська думка – то величезний важіль контролю суспільства за владою. Розвиток потужності громадської думки вирве владу в держави й передасть її суспільству, яке буде управлятися як саморегульований організм за допомогою самоврядування. Зрозуміло, що це суспільство складатиметься вже не з маси, а з самодостатніх індивідів.

Критик заплющив очі на головну суперечність свого вчення. Назвавши одну із своїх програмових статей «Освічена юрба» (1867), він мусив визнати, що таке явище можливе. Можливе існування юрби в самому освіченому класі. Скільки не надавай нових знань певній категорії людей, вони, знання, залишаться незасвоєними, ці люди й далі будуть жити своїми ужитковими інтересами й задовольняти шлункові потреби. Але якщо звернути на цю проблему увагу й поставитися до неї поважно, то концепція російського критика розсиплеться як карткова хатка. Тому він цю очевидність не помічає, цілком ігнорує.

У літературній критиці Д. Писарева відсутнє поняття зайвої людини. Ні, звичайно ж, у статті «Пушкін і Белінський» (1865) Д. Писарев розглядає образ Євгенія Онегіна, але в цьому місці стаття перетворюється на літературний фейлетон, головна проблема роману Пушкіна зведена до того, що Євгеній і Тетяна не

одночасно закохалися одне в одного; Пушкін і його герой висміяні з позицій реалізму (в розумінні Д. Писарева) і прагматизму.

Натомість у критиці Д. Писарева з'являється інше поняття – людини нової. Варто відзначити, що роман М. Г. Чернишевського «Що робити?» мав підзаголовок «З оповідань про нових людей». Про роль і значення цього твору в історії російської думки говорити не доводиться. Прикметним є те, що М. Г. Чернишевський ужив це поняття у множині «про нових людей», підкресливши, що це не поодинокі явище, а таке, що має тенденцію до поширення й утвердження в російському житті.

Новій людині присвячені найбільш видатні статті Д. Писарева «Базаров» (1862) і «Реалісти» (1864), які ми щедро цитували. Нова людина для Д. Писарева – це прорив у світі масової людини, відсутня раніше ланка, яка пов'язує минуле з майбутнім через сучасність. Для нової людини Д. Писарев придумав і нову назву – «Мислячий пролетаріат», найменувавши так свою статтю 1865 року. Публікувалася ця стаття в журналі «Русское слово» під назвою «Новий тип» і лише для прижиттєвого зібрання творів критика була перейменована.

Чергова суперечність: з одного боку, автор визнав, що юрба (маса) може бути освіченою; з іншого боку, визнав, що й пролетаріат (маса) може бути мислячим. Але Д. Писарев зручно обминає суперечності в своїх концептуальних побудовах, ігнорує їх.

Нова людина в статті «Мислячий пролетаріат» охарактеризована таким чином:

«Основні особливості нового типу, про які я говорив досі, можуть бути сформульовані в трьох головних положеннях, що перебувають у найтісніших зв'язках між собою.

I. Нові люди приохотилися до громадської праці.

II. Особиста вигода нових людей співпадає із загальною вигодою, і егоїзм їх вміщає в себе найширшу любов до людства.

III. Розум нових людей перебуває в найбільш повній гармонії з їх почуттям, тому що ні розум, ні почуття їх не спотворені хронічною ворожнечею проти решти людей.

А все це разом може бути висловлене ще простіше: новими людьми називаються працівники, які люблять працю. Значить, і злитися на них нема чого» [7, т. 4, с. 25].

Сприймаючи людину як сукупність суспільних відносин, у яких вона існує і які формують її світогляд, ставлення до довкілля, легко уявити, що позитивні приклади захочуватимуть масу приєднуватися до освіченої верстви, а з неї прямим ходом прямувати до кола еліти. І вже Д. Писарев і сам сумнівається у своїй концепції російського народу як «міри жолудів», які ще треба посіяти й століття чекати на появу «будівельного лісу». Якщо в російському житті є базарови, рахметови, лопухови, кірсанови й віри павлівни, то чому б не чекати, що їх коло розшириться в майбутньому, аж поки всі не стануть такими, як вони. «А якщо ці явища справді існують, – розмірився Д. Писарев, – то, можливо, світле майбутнє зовсім не так незмірно далеко, як ми звикли гадати» [7, т. 4, с. 49].

Заслуги Д. Писарева: дивовижне вже саме те, що він вийшов на тему масової людини на початку 1860-х років; дивовижне, що Х. Ортега-і-Гассет мало не через сімдесят років повторив окремі, але найбільш продуктивні ідеї Д. Писарева. При чому найбільш очевидним є те, що іспанський філософ не знав праць російського критика. Х. Ортега-і-Гассет підкреслював, що для нього Європа – це Німеччина, Франція й Англія. Неймовірно припустити, що він міг читати Д. Писарева. Дивовижним є те, що Д. Писарев створив оригінальну концепцію масової людини, не розгубився перед її ймовірною навалюю, а запропонував прийнятний для свого часу спосіб її подолання. А того, що його сподівання утопічні, він знати ще не міг. Попри всі суперечності, які ми бачимо з дня сьогоднішнього, він довів свою концепцію до логічного завершення, запропонувавши російській інтелігенції продуктивний шлях її власного розвитку та праці для народу.

МАССОВЫЙ ЧЕЛОВЕК В ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКЕ ДМИТРИЯ ПИСАРЕВА

И. Л. Михайлин, д-р филол. наук, профессор

*Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина,
пл. Свободы 4, г. Харьков, 61022, Украина
E-mail: mykhailyn@ukr.net*

Д. Писарев (1840–1868) воспринимал художественную литературу как фрагмент действительности, а задачу литературной критики видел в рассуждениях о самой жизни. Из такого взгляда родилась его концепция массы, во многих элементах предвосхитившая книгу Х. Ортеги-и-Гассета «Восстание масс» (1929). По Д. Писареву, масса инертна, принимает действительность такую, как она есть, и не задумывается об ее улучшении. Масса никогда не пользовалась своим умом для решения каких-то проблем. За нее мыслят и действуют другие – элитарное меньшинство. Однако масса представлялась Д. Писареву временным явлением; ее истоки он видел в социальном неравенстве. Следовательно, достаточно накормить голодных и одеть раздетых, дать им прочное образование – и с массовым человеком будет покончено. Общество перейдет к самоуправлению, в котором ведущую роль будут играть журналистика и общественное мнение.

***Ключевые слова:** Д. Писарев, массовый человек, восстание масс, образование, журналистика, общественное мнение.*

THE MASS MAN IN LITERARY CRITICISM OF DMITRY PISAREV

I. L. Mykhailyn, Doctor of Philology, Professor

*V. N. Karazin Kharkiv National University,
4, Ploscha Svobody, Kharkiv, 61022, Ukraine
E-mail: mykhailyn@ukr.net*

D. Pisarev (1840–1868) perceived fiction as a fragment of reality and set the task of literary criticism in discussions about life itself. From this view his concept of the mass that in many elements anticipating H. Ortega y Gasset's book "The Rebellion of the Masses" (1929) appeared. According to D. Pisarev, the mass is inert, accepts reality as it is and does not think about its improvement. Mass never used its own mind to solve some problems. Others think and act instead of it – an elite minority. However, D. Pisarev seemed the mass as a temporary phenomenon. Its origins he saw in social inequality. Therefore, it is enough to feed the hungry and dress naked, give them a solid education – and the mass man will disappear. The society will pass to self-management in which the leading role will be played by journalism and public opinion.

***Keywords:** D. Pisarev, a mass man, an uprising of the masses, education, journalism, public opinion.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Демидова Н. В. Писарев / Н. В. Демидова. – М. : Мысль, 1969. – 205 с.;
2. Каллер А. И. Этические взгляды Д. И. Писарева / А. И. Каллер. – М. : Высш. шк., 1992. – 103 с.
3. Коротков Ю. Писарев. Серия «Жизнь замечательных людей» / Ю. Коротков. – М. : Молодая гвардия, 1976. – 368 с.
4. Кузнецов Ф. Ф. Нигилисты? Д. И. Писарев и журнал "Русское слово" / Ф. Кузнецов. – М. : Худ. лит., 1983. – 598 с.
5. Мир Писарева: исследования и материалы / отв. ред. и сост. И. В. Кондаков. – М. : ИМЛИ РАН, 1995. – Вып. 1. – 256 с.
6. Мир Писарева: исследования и материалы / отв. ред. и сост. И. В. Кондаков. – М. : ИМЛИ РАН, 2005. – Вып. 2. – 158 с.
7. Писарев Д. И. Сочинения :: в 4 т. – М. ГИХЛ, 1955–1956. – Т. 1–4.
8. Плоткин Л. А. Писарев и литературно-общественное движение 60-х гг. / Л. А. Плоткин. – М. - Л. : АН СССР, 1945. – 245 с.
9. С. Лурье. Литератор Писарев : роман / С. Лурье. – Л. : Сов. Списатель, 1987. – 352 с.
10. Тарасевич И. Примирения нет : повесть о Дмитрии Писареве / И. Тарасевич. – М. : Политиздат, 1990. – 381 с. Серия «Пламенные революционеры».
11. Цыбенко В. А. Мировоззрение Д.И. Писарева / В. А. Цыбенко. – М. : Изд-во МГУ, 1969. – 308 с.
12. Щербаков В. И. Писарев и литература эпохи нигилизма / В. Щербаков. – М. : ИМЛИ РАН, 2016. – 416 с.

REFERENCES

1. Demidova, N. V. (1969). *D. I. Pisarev*. Moscow, Russia: Mysl.
2. Kaller, A. I. (1992). *Eticheskie vzgliady D. I. Pisareva* [Ethical views of D. I. Pisarev]. Moscow, Russia: Vyschaia shkola.
3. Korotkov, Y. (1967). *D. I. Pisarev* (The serie "The Life of Remarkable People"). Moscow, Russia: Molodaia Gvardiia.
4. Kuznetsov F. F. (1983). *Nihilisty? D. I. Pisarev i zhurnal "Russkoe Slovo"* [Nihilists? D. I. Pisarev and the magazine "Russkoe Slovo"]. Moscow, Russia: Hud. lit.
5. Kondakov I. V. (Ed.). (1995). *Mir Pisareva: issledovaniia i materialy* [The world of Pisarev: Research and materials] (1st ed.). Moscow, Russia: IMLI RAN.
6. Kondakov, I. V. (Ed.). (2005). *Mir Pisareva: issledovaniia i materialy* [The world of Pisarev: research and materials] (2nd ed.). Moscow, Russia: IMLI RAN.
7. *Pisarev, D. I. Sochineniya* [Pisarev, D. I. Writings].(1955–1956). (Vols. 1–4). Moscow, Russia: GIHL.
8. Plotkin, L. A.(1945). *Pisarev i literaturno-kulturnoe dvizhenie 60-h godov* [Pisarev and the literary-social movement of the 60s]. Moscow-Leningrad: AN SSSR.
9. Lurie, S. (1987). *Literator Pisarev: roman* [The writer Pisarev: novel]. Leningrad, Russia: Sov. pisatel.
10. Tarasevich, I. (1990). *Primireniia net; povest o Dmitrii Pisareve* [No reconciliation: The story of Dmitry Pisarev].(The serie "Fiery revolutionaries"). Moscow, Russia: Politizdat.
11. Tsybenko, V. A. (1969). *Mirovozzrenie D. I. Pisareva* [World outlook of D. I. Pisarev]. Moscow, Russia: Izd-vo MGU.
12. Scherbakov, V. I. (2016). *Pisarev I literature epokhi nigelizma* [Pisarev and literature of the nihilism era]. Moscow, Russia: IMLI RAN.

Надійшла до редакції 3 квітня 2017 р.